

भारतीय चित्रपटसृष्टीतील आघाडीच्या पार्श्वगायिका : शमशाद बेगम.

प्रा. हमीद उमरअली काझी,
असोसिएट प्रोफेसर आणि इतिहास विभाग प्रमुख,
विश्वासराव रणसिंग महाविद्यालय,
कळंब-वालचंदनगर,ता.इंदापुर,जि.पुणे.

सारांश :-

शमशाद बेगम (१४ एप्रिल १९१९ ते २३ एप्रिल २०१३) या भारतीय चित्रपटसृष्टीच्या इतिहासातील सुरुवातीच्या काळातील आघाडीच्या पार्श्वगायिका होत.त्यांनी एकूण ५७७ हिंदी चित्रपटासाठी पार्श्वगायन केले.हिंदीशिवाय उर्दू, बंगाली, राजस्थानी, भोजपूरी, तामिळ, पुश्तू , फारसी अशा विविध भाषांमध्ये त्या गायिल्या.त्यांनी सुमारे १६६० गाणी गायिली.चित्रपटाशिवाय अनेक गैरफिल्मी गीतेही गायिली.त्यामध्ये भजन,नात,मर्यादा,गझल इ.चा समावेश होता.वैशिष्ट्यपूर्ण आवाजामुळे त्यांचे वेगळेपण उठून दिसत होते.या वेगळेपणामुळेच त्यांनी स्वतःचे स्वतंत्र युग निर्माण केले.१९४० च्या यमला जट या चित्रपटापासून त्यांच्या पार्श्वगायनाची कारकिर्द सुरू झाली ती १९८१ च्या गंगा मांग रही बलिदान या चित्रपटानंतर थांबली.१९४१ ते १९६८ हा त्यांचा भरभराटीचा कालखंड होय.हाच कालखंड भारतीय चित्रपटसृष्टीच्या सुवर्णयुगाचा कालखंड समजला जातो.शमशाद बेगम या कालखंडातील एक श्रेष्ठ पार्श्वगायिका होत.गायकिके कोणतेही शास्त्रशुद्ध प्रशिक्षण न घेता चित्रपटसृष्टीत एवढ्या उंच स्थानी पोचणे साधी गोष्ट नव्हती .पण त्यांनी ती साध्य करून दाखवली.मा.गुलाम हैदर आणि प्रसिध्द सारंगीवादक हूसेन बक्षवाले साहेब यांनी सुरवातीच्या काळात केलेल्या मार्गदर्शनाची शिदोरी त्यांना अखेरपर्यंत पुरली. त्यांची अनेक गाणी गाजली.आजही नव्या पिढीच्या ओठांवर ती येतात.यातच त्यांचे यश दिसून येते.भारत सरकारने त्यांच्या कर्तृत्वाची दखल घेऊन २००९ मध्ये त्यांना पद्मभूषण पंरस्काराने सन्मानित केले.तसेच सन २०१६ मध्ये त्यांची प्रतिमा असलेले पाच रूपयांचे पोस्टाचे तिकीट काढण्यात आले.

पूर्ववृत्तांत :-

शमशाद बेगम यांचा जन्म १४ एप्रिल १९१९ रोजी लाहोर येथे झाला.त्यांच्या वडिलांचे नांव हूसेन बक्ष तर आईचे नांव गुलाम ए फातिमा असे होते. गुलाम हूसेन, फजल हूसेन, नियामत हूसेन,मुबारक अली आणि मुनव्वर हूसेन हे पाच भाऊ व मुबारक बेगम,मुमताज बेगम व अन्वरी बेगम या तीन बहिणी असा त्यांचा परिवार होता. शहो हे त्यांचे टोपण नांव होते.लाहोरमधील त्यांचे घरचे वातावरण पारंपारिक धार्मिक होते.खुर्शिद,सुरिंदर कौर,सुरैय्या,झिनत बेगम,उस्ताद बडे गुलाम अली खॉसाहेब,हमीदा बानू,ओ.पी.नय्यर,नुरजहाँ या प्रसिध्द व्यक्ति लाहोर आणि त्या परिसरातील होत्या.लाहोरच्या मुस्लिम गर्ल स्कूल मध्ये शिकत असताना सामुहिक प्रार्थनेमध्ये सुरात गात असलेल्या शमशाद बेगम यांच्याकडे शाळेच्या मुख्याध्यापिकेचे लक्ष गेले.त्यांनी शमशाद बेगम यांना पुढे व इतरांना त्यांच्या मागे म्हणण्याची सूचना केली.तेव्हा आपण चांगले गातो हे शमशाद बेगम यांच्या लक्षात आले. त्यांच्या वडिलांना गझलचा छंद होता.ते मुशायरामध्ये जात.तत्कालिन प्रसिध्द संगीतकार मा.गुलाम हैदर त्यांचे खास मित्र होते. त्यांचे शमशाद बेगम यांच्या घरी जाणे-येणे होते.त्यांनी छोट्या शमशादचा आवाज ऐकून जेनोफोन या ग्रामोफोन कंपनीकडे शमशाद यांच्या नांवाची शिफारस केली. जेनोफोन कंपनीने त्यांच्याबरोबर बारा गाण्याचा,सहा महिन्याचा करार केला.वयाच्या १४ व्या वर्षी त्यांचे पहिले गाणे रेकॉर्ड झाले. ते होते...हाथ जोडा पाखियांदा कसम खुदाकी,मेरा मरही चानण आखियांदा हे त्यांनी गायिलेले पहिले गीत होय.या पंजाबी गाण्यापासून त्यांची संगीत कारकिर्द सुरू झाली.^१ शमशाद बेगम यांच्या गाण्यांना त्यावेळी एवढी लोकप्रियता मिळाली की कंपनीने बारा गाण्यांचा करार केला असताना त्यांच्याकडून सुमारे शंभर गाणी गाऊन घेतली.अनेक धार्मिक गीते त्यांनी गायली पण कंपनीने रेकॉर्डवर त्यांचे नाव न छानता डमी नांवे छापली.जय जगदिश हरे या रेकॉर्ड वर उमा देवी, तर शिख भजनाच्या रेकॉर्ड वर कौर अशी नांवे छापण्यात आली.^२ तरे पूजन को भगवान या रेकॉर्ड वर राधारानी असे नांव छापण्यात आले. ^३ कंपनीने प्रत्येक

गाण्यासाठी शमशाद बेगम यांना पंधरा रु.दिले पण शेवटी करार संपल्यानंतर बक्षिस म्हणून ५०००/- रु.दिले. असा उल्लेख आढळतो.^४ यावरून शमशाद बेगम यांची गाणी किती गाजली असतील आणि कंवनीला किती फायदा झाला असेल याची आपणास कल्पना येते.

सन १९३४ मध्ये गणपतलाल बट्टो यांच्याबरोबर शमशाद बेगम यांचा प्रेमविवाह झाला.या विवाहाला घरून खूप विरोध झाला पण शमशाद बेगम यांनी सर्वांची समजूत काढली. गणपतलाल पेशाने वकील होते.दिल्ली न्यायालयात ते वकिली करत. दि. १५ जून १९३६ मध्ये त्यांना एक मुलगी झाली.तिचे नांव त्यांनी उषा ठेवले.पण शमशाद बेगम यांना फार काळ संसार सुख लाभले नाही. सन १९५५ मध्ये त्यांच्या पतीचे निधन झाले आणि वयाच्या ३६ व्या वर्षी त्या विश्वा बनल्या.पतीच्या निधनानंतर मुलीची आणि पर्यायाने कुटूंबाची जबाबदारी शमशाद बेगम यांच्यावर आली.आणि त्यांनी ती समर्थपणे पेलली. दि.१२ फेब्रुवारी १९५९ रोजी उषाचा विवाह ले.कॉर्नल योगराज रात्रा यांच्याशी झाला.मुलीचा आवाज हुबेहूब आईसारखा होता पण आपल्या मुलीने या क्षेत्रात जाऊ नये असे तिच्या वडिलांना वाटत होते त्यामुळे आईनेही प्रोत्साहन दिले नाही.यावेळी शमशाद बेगम भारतातील आघाडीच्या पार्श्वगायिका होत्या.गाणी लोकप्रिय झाली की मागणी ही वाढते पण शमशाद बेगम यांना उलट अनुभव येऊ लागला. ^५ आपल्याबरोबर राजकारण खेळले जात आहे हे लक्षात येताच त्यांनी पार्श्वगायन थांबवले.सन १९६८ पासून त्यांनी स्टेज शो करायला सुरुवात केली.पण तेथेही तसाच अनुभव आल्याने त्यांनी गाणे थांबविले. ^६ पण याबाबत त्यांनी कोणाला दोष दिला नाही तसेच खंत ही केली नाही.त्यांनी चित्रपटात गायचं थांबवले.हा अत्यंत धाडसी निर्णय होता.पण आपल्या निर्णयावर त्या ठाम राहिल्या.आपल्या मुलीबरोबर त्या राहू लागल्या.जावयाच्या बदलीबरोबर त्यांच्या वास्तव्याची ठिकाणे बदलू लागली.शेवटी त्या मुलगी व जावयासह मुंबई (पवई) येथे स्थायिक झाल्या.त्याच ठिकाणी दि. २३ एप्रिल २०१३ रोजी वयाच्या ९४ व्या वर्षी त्यांचा मृत्यु झाला.अर्थात यापूर्वीच म्हणजे दि.१० ऑगस्ट १९९८ त्यांच्या निधनाची बातमी आली होती.त्यांना श्रद्धांजलीही वाहण्यात आली होती.एका प्रसिध्द ग्रामोफोन कंपनीने 'श्रद्धांजली' नावाची त्यांच्या गाण्याची सीडीही बाजारात आणली होती.^७ प्रत्यक्षात अभिनेत्री सायरा बानु यांच्या आजीचे निधन झाले होते.त्यांचेही नांव शमशाद बेगम होते व त्याही त्यांच्या वेळेच्या प्रसिध्द गायिका होत्या.नावाच्या साधर्म्यामुळे ही चुक झाली होती.पण शमशाद बेगम यांना राग आला नाही.उलट जिवंत व्यक्तित्वाच्या मृत्युच्या बातमीने त्या व्यक्तित्वाचे आयुष्य वाढते अशी मिशकूल प्रतिक्रिया त्यांनी त्यावेळी दिली होती.पुढे पंधरा वर्षांने त्यांचा मृत्यु झाला आणि एका संगीत पर्वाचा अस्त झाला.

शमशाद बेगम या भारतातील आघाडीच्या पार्श्वगायिका होत्या.त्यांनी इतरांच्या आवाजाची तसेच इतरांनीही त्यांच्या आवाजाची नक्कल केली नाही.नक्कल करता येण्यासारखा त्यांचा आवाज नव्हता.खडा आवाज,उंच व धारदार स्वर,स्पष्ट व नेमके शब्दोच्चार,गाण्याच्या अर्थानुसार केलेले सादरीकरण,आवाजातील लवचिकपणा व मोकळेपणाही त्यांच्या गायकीची काही वैशिष्ट्ये आपणास सांगता येतील.त्यांचे एक चरित्रलेखक श्री.स्वप्नील पोरे म्हणतात - "नक्कल करणं झेपणार नाही,जमणार नाही आणि परवडणार नाही असा अस्सल स्वर हेच शमशादचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य.याच वैशिष्ट्याने तीला इतरांपेक्षा वेगळं स्थान मिळवून दिलं. याच वैशिष्ट्यामुळे तिची वेगळी ओळख पुसली गेली नाही आणि पुसली जाणार नाही.याच वैशिष्ट्यामुळे प्रत्येक नव्या पीढीत तिच्या स्वराचे चाहते तयार होत जातात.स्वरातलं वंगळेपण ही परमेश्वराची देणगी.श्रद्धापूर्वक काम करून शमशादने ही देणगी आणखी मोठी केली."^८

शमशाद बेगम यांचे भारतीय चित्रपटसृष्टीतील कारकिर्द :- शमशाद बेगम यांचे भारतीय चित्रपटसृष्टीतील योगदान मोठे आहे.हिंदी चित्रपटसृष्टीच्या सुवर्णयुगातील त्या ज्येष्ठ व श्रेष्ठ पार्श्वगायिका होत.त्यांच्या कारकिर्दीचे पुढील टप्पे आपणास सांगता येतील.

१) पहिला टप्पा (१९३२-३६) :- या काळात शमशाद बेगम जेनोफेन या ग्रामोफोन कंपनीसाठी गायिल्या.संगीतकार मा. गुलाम हैदर यांचे या काळात त्यांना मिळालेले मार्गदर्शन महत्वाचे ठरले. त्यांनीच जेनोफेन कंपनीकडे त्यांच्या नावाची शिफारस केली.जेनोफेन कंपनीने त्यांच्याबरोबर बारा गाण्याचा,सहा महिन्याचा करार केला. 'हाथ जोडा पखियांदा कसम खुदाकी,मेरा मरही चानण आखियांदा' हे यमला जट या पंजाबी चित्रपटासाठी त्यांनी पहीले गीत गायिले .या पंजाबी गाण्यापासून त्यांची चित्रपटसृष्टीची कारकिर्द सुरु झाली. शमशाद बेगम यांच्या गाण्यांना त्यावेळी एवढी लोकप्रियता मिळाली की कंपनीने बारा गाण्यांचा करार केला असताना त्यांच्याकडून सुमारे शंभर गाणी गाऊन घेतली

२) दूसरा टप्पा (१९३७-३९) :- या काळात त्या पेशावर,लाहोर,दिल्ली आकाशवाणीवर गायिल्या.त्यांचा आवाज घराघरात पोचला. 'द क्राऊन इंपीरियल थिएट्रिकल कंपनी ऑफ परॉर्मिंग आर्ट' नावाचा दिल्लीत त्यांचा वाद्यवृंद होता.ऑल इंडिया रेडिओवर त्यांचे कार्यक्रम नेहमी होत.^९

३) तिसरा टप्पा (१९४०-६८) :- आकाशवाणीमुळे शमशाद बेगम यांचा आवाज त्यावेळी सर्वांना परिचित झाला होता.त्यावेळी चित्रपटात काम करणाऱ्या कलाकाराला स्वतःची गाणी स्वतः म्हणावी लागत असत.पार्श्वगायनाची पध्दत त्यावेळी नव्हती.त्यावेळचे प्रसिध्द चित्रपट निर्माते दलसुख पांचोली यांनी चित्रपटात काम करण्यासंबंधी शमशाद बेगम यांच्या वडिलांकडे विचारणा केली.पण त्यांनी ठाम नकार दिला पुढे पार्श्वगायनाची पध्दत सुरु झाल्यावर तेच पांचोली पार्श्वगायनाचा प्रस्ताव घेऊन पुन्हा शमशाद बेगम यांच्या घरी गेले.गाणे म्हणणाऱ्याचा चेहरा पडद्यावर दिसणार नाही हे लक्षात आल्यावर वडिलांनी शमशाद बेगम यांना चित्रपटासाठी गायनाची परवानगी दिली.अशा रितीने चित्रपटसृष्टीत शमशाद बेगम यांचा प्रवेश झाला.

शमशाद बेगम आणि विविध संगीतकार :-

शमशाद बेगम यांनी जवळजवळ १५०च्या आसपास संगीतकारांच्या संगीतदिग्दर्शनाखाली सुमारे २०० गीतकारांची गाणी गायली.त्यामध्ये तत्कालिन सर्व संगीतकारांचा समावेश होता. या सर्व संगीतकारांमध्ये मा. गुलाम हैदर, नौशाद,सी.रामचंद्र,ओ.पी.नय्यर,एस.डी.बर्मन यांच्या संगीतदिग्दर्शनाखाली शमशाद बेगम यांनी गायलेली गाणी विशेष गाजली..शंकर जयकिशन यांनी आवारा (१९५१),नगीना (१९५१)आणि पर्देके पिछे या तीन चित्रपटात प्रत्येकी एक याप्रमाणे तीन गाण्यासाठी त्यांना संधी दिली. आवारा या चित्रपटातील **एक,दो, तीन आज्ञा मौसम है रंगीन** या गाण्याने तर धमाल उडवली. शमशाद बेगम यांनी सर्वात जास्त ८६ गाणी प.गोविंदराम यांच्याकडे १९ चित्रपटासाठी गायली.सुधीर फडके यांनी नरवीर तानाजी (१९५२) या मराठी चित्रपटासाठी शमशाद बेगम यांच्याकडून **मस्त है इश्क में महेफिल** हे हिंदी गीत गावून घेतले होते असे श्री.स्वप्नील पोरे यांनी आपल्या दूर कोई गाये या पुस्तकात नमुद केलेले आहे.

शमशाद बेगम आणि संगीतकार मा.गुलाम हैदर :-

पांचोली आर्टस् चा १९४० चा यमला जट हा पंजाबी चित्रपट शमशाद बेगम यांचा पहिला चित्रपट होता.(याच चित्रपटापासुन प्राणची कारकिर्द सुरु झाली.) या चित्रपटात त्यांची आठ गाणी होती. १९४१ चा खजांची हा शमशाद बेगम यांचा पहिला हिंदी चित्रपट होय.त्यातील या चित्रपटातील गुलाम हैदर यांच्या संगीताने भारतीय हिंदी चित्रपटसृष्टीच्या संगीत क्षेत्रात नवीन प्रवाह निर्माण केला.चित्रपट संगीताला वेगळे वळण मिळाले.ढोलक या वाद्याचा प्रवेश खजांची या चित्रपटातील गीतातुन झाला.चित्रपटातील संगीत आणि गाण्याचे महत्व या चित्रपटाने अधोरेखीत केले. खजांची हा चित्रपट भारतीय चित्रपट संगीताच्या इतिहासातील महत्वाचा टप्पा ठरला. ^{१०} यातील सावन के नजारे है,मन धीरे धीरे रोना,एक कली नाजोंकी पली,दिवाली फिर आ गयी ही गाणी खूप गाजली.आतापर्यंतच्या संगीताने प्रेक्षकांना डोलायला लावले होते,खजांचीच्या संगीताने प्रेक्षकांना संगीताच्या तालावर ठेका धरायला लावले.हा ठेका या चित्रपटाच्या संगीताचे वेगळेपण होते.त्यामुळे त्याच्या इतक्या मोठ्या संख्येने ध्वनिमुद्रीका खपल्या की तो एक विक्रम ठरला.ध्वनिमुद्रीकांच्या रॉयल्टीपोटी चित्रपटाचे निर्माते दलसुख पांचोली यांना ७५००० रू.मिळाले.यातील दिवाली फिर आ गयी सजनी हे दिवाळी गाणे भारतीय हिंदी चित्रपटातील पहिले दिवाळी गाणे ठरले.तर सावन के नजारे है, या गाण्यातील ल.ला..ला..ला व हा.हा..हा..चा तराना सर्वप्रथम हिंदी चित्रपटात आला.या चित्रपटातील गाण्यांनी छोट्या लतालाही मोहिनी घातली. ^{११} खजांचीच्या निर्मात्यांनी विविध शहरातुन खजांची गीत स्पर्धा आयोजित केल्या होत्या.या स्पर्धेत ११ वर्षांच्या लताने भाग घेउन आपल्या आयुष्यातील संगीताचे पहिले पारितोषिक पटकावले.^{१२}

शमशाद बेगम यांची कीर्ती मुंबईतील प्रसिध्द चित्रपट निर्माते दिग्दर्शक मेहबुब खान यांच्यापर्यंत पोचली.त्यांनी आपल्या तकदीर चित्रपटासाठी शमशाद बेगम यांना करारबण्ड केले. अभिनेत्री नर्गीस यांचा नायिका म्हणून तकदीर हा पहिला चित्रपट होय. सन १९४३ मध्ये तकदीर प्रदर्शित झाला.नावाप्रमाणे नर्गीस आणि शमशाद बेगम यांची तकदीर या चित्रपटाने निश्चित केली. भारतीय चित्रपटसृष्टीत एक समर्थ अभिनेत्री म्हणुन नर्गीस यांचा उदय झाला तर आधिच प्रसिध्द असलेल्या शमशाद बेगम यांचा मुंबईच्या चित्रपटसृष्टीत प्रवेश पक्का झाला. पुढे त्या मुंबईतच स्थायिक झाल्या. शमशाद बेगम मा. गुलाम हैदर यांना आपला गुरु मानत. मा.गुलाम हैदर यांच्यामुळेच शमशाद बेगम यांचा गायन आणि चित्रपट क्षेत्रत प्रवेश झाला. मा.गुलाम हैदर यांच्याबरोबर शमशाद बेगम यांनी ३ पंजाबी व ११ हिंदी चित्रपट केले आणि ६१ हिंदी चित्रपटगीते गायली.

शमशाद बेगम आणि संगीतकार नौशाद :-

भारतीय चित्रपटसृष्टीच्या सुवर्णकाळातील एक दिग्गज संगीतकार म्हणजे नौशाद. शमशाद बेगम यांनी नौशाद यांच्या संगीतदिग्दर्शनाखाली १८ चित्रपट केले आणि ६९ गाणी म्हटली.ती सर्वच अजरामर ठरली.मेला (१९४८) हा दिलीप कुमार - नर्गीस जोडीचा पहिला चित्रपट.यात शमशाद बेगम यांची पाच सोलो गाणी होती.त्यातील धरतीको आकाश पुकारे हे गाणे खूप गाजले.हे गाणे मेला या चित्रपटाचे थीम साँग होते.मेला या चित्रपटातील इतर सर्व गाण्यांच्या रेकॉर्डस् निघाल्या पण याची निघाली नव्हती.या गाण्याची लोकप्रियता पाहिल्यानंतर याचीही रेकॉर्ड काढण्यात आली. ^{१३} बाबुल या चित्रपटातील **छोड बाबुल का घर,मोहे पीके नगर आज जाना पडा** हे बिदाई गीत त्यावेळी खूप गाजले. लग्नसमारंभात वर्षानुवर्षे या गाण्याची धुन वाजवली जात होती. ^{१४} खुद्द नौशाद आणि शमशाद बेगम यांच्या मुलीच्या लग्नात बिदाईच्या वेळी हिच धुन वाजवली गेली.याच चित्रपटातील **मिलते ही आखे दिल हुआ दिवाना किसीका** हे तलत महेमुद यांच्याबरोबर गायलेले द्वंद्वगीत तेवढेच लोकप्रिय आहे.बैजु बावरा हा नौशाद यांचा संगीतप्रधान चित्रपट.यातील **दूर कोई गाए,धुन ये सुनाए..**हे म.रफी यांच्याबरोबर गायलेले गाणेही उल्लेखनिय ठरले.सोलो नसुनही शमशाद बेगम यांच्या प्रसिध्द गाण्यात याचा उल्लेख केला जातो.याच दरम्यान १९५५ मध्ये त्यांच्या पतीचा मृत्यु झाला.या आघाताने त्या खचुन गेल्या.त्यांना प्रचंड नैराश्य आले आणि त्यांनी गाणं बंद केलं.याचवेळी मेहबुब खान मद्र ईंडिया बनवत होते.ऑस्करपर्यंत धडक मारणारा भारतातील हा पहीला चित्रपट होय.कथा आणि अभिनय याबरोबर संगीत ही या चित्रपटाची जमेची बाजू होती.यातील त्यांची गाणी कधीच लोक विसरणार नाहीत.आपण गाणार नाही या भूमिकेवर शमशाद बेगम ठाम होत्या पण त्या गायल्या नाहीत तर आपण चित्रपटच बनवणार नाही अशी भूमिका मेहबुब खान यांनी घेतली.त्यामुळे मेहबुब खान आणि नौशाद यांच्या आग्रहास्तव शमशाद बेगम गायला तयार झाल्या.जवळजवळ एका वर्षाने त्या गात होत्या.पण तसे जाणवले नाही.या चित्रपटातील **पी के घर आज प्यारी**

दूल्हनियाँ चलीहे बिदाई गीत बाबुल प्रमाणेच प्रचंड गाजले. आजही लग्नात बिदाईच्या वेळी या गाण्याची धुन वाजवली जाते. बिदाईच्या गाण्यात आजही दोन गाण्यांची लांकप्रियता टिकुन आहे एक म्हणजे संगीतकार रवी यांनी स्वरबध्द केलेले निलकमल चित्रपटातील बरबुल की दुवाए लेती जा आणि दूरे म्हणजे मदर इंडिया मधील पी के घर आज प्यारी दुल्हनियाँ चली. मदर इंडियातील इतर सर्वच गाणी गाजली. **होली आई रे कन्हाई** हे गीत तर भारतीय चित्रपटातील होळीच्या प्रसिध्द गाण्यापैकी एक समजले जाते. मदर इंडिया प्रमाणे मुघल-ए-आझम हा चित्रपट भारतीय चित्रपटसृष्टीच्या इतिहासातील मैलाचा दगड ठरला. यातील **तेरी महेफीलमें किस्मत आजमाकर हम भी देखेंगे** ही लता मंगेशकर यांच्याबरोबर गायलेली कव्वाली अजरामर ठरली. हे गीत संगीतकार नौशाद यांच्याबरोबरचे शेवटचे गीत ठरले.

शमशाद बेगम आणि संगीतकार सी.रामचंद्र :-

संगीतकार सी.रामचंद्र यांनी संगीतबध्द केलेली शमशाद बेगम यांची गाणी संगीतप्रेमी कधी विसरणार नाहीत. सी.रामचंद्र यांच्या संगीतदिग्दर्शनाखाली शमशाद बेगम यांनी २५ चित्रपटासाठी ६२ गाणी गायली . सी.रामचंद्र आणि संगीतकार पयामी यांनी मिळुन संगीतबध्द केलेल्या ये है दूनियाँ (१९४८) या चित्रपटात ५ अशी एकुण ६७ गाणी त्यांनी गायली. शहनाई या चित्रपटातील **आजा मेरी जान संडे के संडे** हे प्यारेलाल संतोषी यांचे गाणेही खूप गाजले. याच चित्रपटातील अमीरबाई कर्नाटकी यांच्याबरोबर गायलेले **हमारे अंगना आज बाजे शहनाई** हे गाणे त्यावेळी विवाह समारंभात वाजवले जात होते. पतंगा या चित्रपटातील **मेरे पिया गये रंगुन वहाँसे किया टेलीफुन** या गाण्याची लोकप्रियता आजही टिकुन आहे. टेलीफोनमधुन गताना दाखवलेले व गाण्यात टेलीफोन हा शब्द असणारे भारतीय चित्रपटातील पहिले गाणे आहे. सी.रामचंद्र यांच्याबरोबर त्यांनी १२ चित्रपटामध्ये २१ द्वंद्वगीते गायली.

शमशाद बेगम आणि संगीतकार एस.डी.बर्मन :-

संगीतकार एस.डी.बर्मन यांच्या यांच्या संगीतदिग्दर्शनाखाली शमशाद बेगम यांनी १४ चित्रपटासाठी ३० गाणी गायली . त्यात बहार आणि शबनमची गाणी विशेष गाजली. बहार हा लाईफ या तामिळ चित्रपटाचा रिमेक होता. या चित्रपटातुन वैजवंतीमाला यांचे हिंदी चित्रपटात पदार्पण झाले. यातील **दूनियाँका मजा लेलो, दूनियाँ तुम्हारी है..तसेच सैय्या दिलमें आनारें, आके फिर ना जानारें.** ही गाणी खूप गाजली. शिकारी (१९४६) हा संगीतकार एस.डी.बर्मन यांचा पहिला चित्रपट होय. शबनम या चित्रपटातील **ये दूनियाँ रुप की चोर ...** या शमशाद बेगम यांच्या गाण्याचा विशेष उल्लेख करावा लागेल. कमर ज्लाबादी यांनी हे गीत लिहलेले आहे. या गाण्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे हे बहुभाषिक गाणे आहे. यात हिंदी, गुजराथी, मराठी, बंगाली, पंजाबी आणि तामिळ भाषेतील ओळी होत्या.^{१५} दहा वर्षांपुर्वी म्हणजे १९३९ मध्ये शांताराम बापू यांनी आता कशाला उद्याची बात या गाण्यामध्ये असा प्रयोग केला होता.

शमशाद बेगम आणि संगीतकार ओ.पी.नय्यर :-

संगीतकार ओ.पी.नय्यर यांच्याबरोबर शमशाद बेगम यांनी २३ चित्रपटासाठी ४१ गाणी गायली. त्यात १५ सोलो गाणी आहेत. जवळजवळ सर्वच गाणी लोकप्रिय ठरल्याने त्यांच्या संगीत जीवनात ओ.पी.नय्यर यांच्यासंगीताला महत्वाचे स्थान आहे. उडत्या चालीची गाणी हे त्यांचे एक वैशिष्ट्य होते. टांगा आणि घोडयांच्या टापांची आवाज असणारे किमान एक तरी गाणे त्यांच्या चित्रपटात असायचे. गुरुदत्त यांच्या चित्रपटात गीता दत्त या प्रमुख गायिका असणार हे उघड होते तरीही आपल्या चित्रपटात किमान एक तरी गाणे शमशाद बेगम यांचे असावे हा त्यांचा आग्रह असायचा. सी.आय.डी. या चित्रपटातील **लेके पहला पहला प्यार, भरके आँखेंमें खुमार, जादू नगरीसे आया कोई जादूगर** या गाण्याने खरोखरच जादू केली. हे गाणे कोणावर चित्रीत झाले हा प्रश्न आज विचारला तर बरेचजण बुचकळ्यात पडतील. त्यांना शाम कपूर व शीला वाज आठवणार नाहीत पण या गाण्याचे गायक शमशाद बेगम - म.रफी लगेच आठवतील.^{१६} सी.आय.डी. हा वहिदा रहेमान यांचा पहिला हिंदी चित्रपट. याच चित्रपटातील मिनु मुमताज वर चित्रीत झालेले **बुझ मेरा क्या नावरे, नदी किनारे गावरे** व वहिदा रहेमान यांच्यावर चित्रीत झालेले **कहीपे निगाहे कहीपे निशाना** ही मजरुह सुलतानपुरी यांनी लिहलेली गाणी प्रचंड गाजली. आजही या गाण्यांची लोकप्रियता टिकुन आहे. नया दौर या चित्रपटापासुन ओ.पी.नय्यर यांच्या चित्रपटातुन शमशाद बेगम यांचा आवाज हळुहळू कमी कमी होत गेला. या चित्रपटातील आशा भोसले यांच्याबरोबर गायलेल्या रेशमी सलवार कुर्ता जालीका या गीताने लोकप्रियतेचे शिखर गाठले. त्यानंतर थेट १९६८ मध्ये किस्मत या चित्रपटात ओ.पी.नय्यर यांनी शमशाद बेगम यांना संधी दिली. यातील **कजरा मोहब्बतवाला** या गीताने शमशाद बेगम यांची आपले अस्तित्व पुन्हा एकदा दाखवुन दिले. शमशाद बेगम यांचे हे शेवटचे लोकप्रिय गीत होय.

४) चौथा टप्पा (१९६९ - १९८१) :- हा टप्पा म्हणजे शमशाद बेगम यांच्या चित्रपट आणि संगीत कारकिर्दीचा उतरता काळ होय. या काळात त्यांनी सन १९६९ मध्ये पाच, सन १९७० मध्ये पाच, सन १९७१ मध्ये सहा, सन १९७२ मध्ये दोन व १९८१ मध्ये तीन अशी फक्त एकविस गाणी गायली. १९७१ मध्ये त्यांनी जोहर मेहमुद इन हाँगकाँग या चित्रपटात शेवटचे सोलो गीत गायले. गीताचे बोल होते**नथनियाँ हाले तो बडा मजा आये.** याचवर्षी पाकीजा प्रदर्शित झाला. त्यासाठी संगीतकार गुलाम मोहम्मद यांनी शमशाद बेगम यांच्या आवाजात एक सोलो गीत रेकॉर्ड केले होते. गीताचे बोल होते.....**कोठेसे बडा लंबा हमारा बन्ना.** पण चित्रपटाच्या प्रदिर्घ लांबीमुळे व चित्रपटातील गाण्यांच्या जास्त संख्येमुळे हे गाणे चित्रपटातुन वगळले गेले. पण याचवर्षी पाकीजा रंगबिरंग नावाची जी ध्वनीमुद्रिका काढण्यात आली त्यात या गाण्याचा समावेश करण्यात

आला. १९८१ हे वर्ष म्हणजे शमशाद बेगम यांच्या कारकिर्दीचे शेवटचे वर्ष होय.यावर्षी त्यांना गंगा मांग रही बलिदान हा एकच चित्रपट मिळाला.प्रेम धवन हे या चित्रपटाचे संगीतदिग्दर्शक होते. या चित्रपटासाठी शमशाद बेगम यांनी तीन गाणी गायली. **हमे मिटाने.. करलो जितना..आणि ओ सनम ..**ही ती तीन गाणी होत.ही तीनही गाणी त्यांनी मुबारक बेगम यांच्याबरोबर गायली.अशा रितीने गंगा मांग रही बलिदान हा त्यांचा शेवटचा चित्रपट ठरला.

समारोप :-

शमशाद बेगम यांचा स्वभाव अत्यंत साधा व सरळ होता.गाणी मिळवण्यासाठी त्या कधी कोणाकडे गेल्या नाहीत.आपल्याविरुद्ध राजकारण खेळलं जात आहे हे लक्षात येताच त्यांनी चित्रपटात गायचं बंद केलं. ^{१७} चाहत्यांच्या आग्रहामुळे त्यांनी स्टेज शो सुरु केले.कबीर खडा बाजार में,चाहे सबकी खैर,ना काहू संग दोस्ती,ना काहू संग बैर हे त्यांच्या जीवनाचे तत्वज्ञान होते.एका स्टेज शो च्यावेळी संगीतकार नौशाद उपस्थित होते.त्यावेळी मी गाण्यांना संगीत दिलं पण शमशाद बेगम यांनी माझ्या गाण्यांना जीवन दिलं अशा शब्दात त्यांनी शमशाद बेगम यांचं कौतुक केलं. ^{१८} ^{१९} शमा हा गुलाम हैदर यांनी संगीतबद्ध केलेल्या शमा या चित्रपटातील **दिल तोडके दुनियाँने किया हमसे किनारा हे** एहसान रिझवी यांनी लिहलेले व शमशाद बेगम यांनी गायलेले गीत खुप गाजले होते.एका स्टेज शो च्यावेळी गाताना दिल तोडके दुनियाँने किया हमसे किनारा या ओळीनंतर येणा-या एक तेरा सहारा ही ओळ प्रेक्षकांकडे बोट करुन त्यांनी म्हटली तेव्हा टाळ्यांचा कडकडाट झाला. ^{१९} चाहत्यांचे आपल्यावर खुप प्रेम आहे याची जाणीव त्यांनी होती पण स्टेज शो लाही अडथळे येऊ लागल्यावर त्यांनी गायनच थांबवले.

शमशाद बेगम यांच्या कारकिर्दीवर प्रकाश टाकणारा **शमशाद बेगम : धरतीको आकाश पुकारे** हा माहितीपट राजीव श्रीवास्तव यांनी राष्ट्रीय चित्रपट संग्रहालयासाठी सन २०१३ मध्ये बनविला. ^{२०}

शमशाद बेगम यांचे एक चरित्रलेखक श्री.स्वप्नील पोरे म्हणतात - “ हिंदी चित्रपटसंगीताच्या सुवर्णयुगातील श्रेष्ठ पार्श्वगायिका ही शमशादची ओळख कायम रहाणार आहे.हे सुवर्णयुग घडविण्यात ज्या ज्या कलाकारांचा हातभार लागला त्यात शमशादचा समावेश अग्रभागी करावा लागेल. ” ^{२१}

शमशाद बेगम यांच्या मृत्युनंतर त्यांना श्रध्दांजली वाहताना तत्कालिन पंतप्रधान मनमोहन सिंग म्हणाले.- “ प्रेक्षकांच्या मनावर राज्य करणाऱ्या श्रेष्ठ गायिका शमशाद बेगम यांच्या निधनाने संगीत क्षेत्राची मोठी हानी झाली आहे. त्यांच्या निधनाने निर्माण झालेली पोकळी कधीही भरून काढता येणार नाही. ” ^{२२}

शमशादजींचा आवाज रसीकांच्या काळजाला हात घालणारा होता..अशा शब्दात महाराष्ट्राचे तत्कालिन राज्यपाल के.शंकरनारायणन यांनी त्यांना श्रध्दांजली वाहिली. ^{२३}

निष्कर्ष -

शमशाद बेगम या भारतातील आघाडीच्या पार्श्वगायिका होत्या.त्यांनी इतरांची तसेच इतरांनीही त्यांच्या आवाजाची नक्कल केली नाही.नक्कल करता येण्यासारखा त्यांचा आवाज नव्हता.संगीतकार गुलाम हैदर यांनी सर्वप्रथम सन १९३२ मध्ये त्यांना गाण्याची संधी दिली.सन १९३७ पासून त्यांचा आवाज आकाशवाणीवरून घराघरात पोचला.सन १९४० च्या यमला जट या पंजाबी चित्रपटापासून मा.गुलाम हैदर यांच्या संगीतदिग्दर्शनाखाली त्यांचा चित्रपटसृष्टीतील प्रवास सुरु झाला. तो १९८१ च्या गंगा मांग रही बलिदान या चित्रपटानंतर थांबला.सन १९४१ चा खजांची हा त्यांचा पहिला हिंदी चित्रपट होता.मुंबईच्या नामांकित संगीतकारांकडून ऑफर येत राहिल्याने त्या मुंबईत स्थायीक झाल्या.सन १९४० ते सन १९६८ हा त्यांचा भरभराटीचा कालखंड होता.सन १९४९ हे त्यांच्या कारकिर्दीचे तहत्वाचे वर्ष होते.या वर्षी त्यांनी १५० गाणी गायली.गाणी मिळवण्यासाठी त्या कधी कोणाकडे गेल्या नाहीत.पती निधनानंतर एका वर्षाने गातानाही त्या पुर्वीप्रमाणेच गायिल्या.कुटूंबात किंवा घराण्यात संगीत किंवा गायनाची कोणतीही पार्श्वभूमि नसताना,संगीताचे कोणतेही शास्त्रशुद्ध शिक्षण न घेतलेल्या,एका सनातनी मुस्लीम कुटूंबात जन्मलेल्या शमशाद बेगम यांनी भारतीय चित्रपटसृष्टीचा एक काळ गाजवला.यातच त्यांचे मोठेपण सामावलेले आहे.

संदर्भ :-

- १) विविध भारती, विशेष जयमाला.शमशाद बेगम.
- २) पोरे स्वप्नील श्रीकांत,दूर कोई गाये प्रतिक प्रकाशन,पुणे,२०१०,पान ९.
- ३) लोकमत, पुणे, रवीवार दि.२८ एप्रिल २०१३.
- ४) <http://in.wikipedia.org/wiki/Shamshad-Begum>.
- ५) पोरे स्वप्नील,पान ६३.
- ६) पाध्ये अनिता,यही है रंग रुपशब्द पब्लिकेशन,मुंबई. २०११,पान १०९.
- ७) लोकमत, पुणे, रवीवार दि.२८ एप्रिल २०१३.
- ८) पोरे स्वप्नील,पान ४.

-
- ९) सकाळ. पुणे, रविवार दि. २५ एप्रिल २०१३
 - १०) पोरे स्वप्नील, पान १९.
 - ११) मुजावर इसाक, चित्रपट संगीताचा सुवर्णकाळ, प्रतिक प्रकाशन, पुणे, २००८, पान ११.
 - १२) भिमाणी हरीष, सप्तसुरांच्या पलीकडे-लता मंगेशकर, अनुबंध प्रकाशन, पुणे, २००८, पान १३.
 - १३) पोरे स्वप्नील, पान २७.
 - १४) कित्ता, पान २७.
 - १५) कित्ता, पान ३४.
 - १६) कित्ता, पान ४१.
 - १७) सकाळ. पुणे, दि. २५ एप्रिल २०१३
 - १८) पोरे स्वप्नील, पान ७६.
 - १९) पोरे स्वप्नील, पान ७७.
 - २०) लोकमत, पुणे, गुरुवार दि. २५ एप्रिल २०१३.
 - २१) पोरे स्वप्नील, पान ६७.
 - २२) सकाळ. पुणे, दि. २५ एप्रिल २०१३.
 - २३)) लोकमत, पुणे, गुरुवार दि. २५ एप्रिल २०१३.